

NASTANAK I RAZVOJ OSJEČKE TVRĐE

Rimsko i srednjovjekovno naselje

Osijek je najveći grad istočne Slavonije i izuzetno staro naselje. Razvio se na povišenoj i uskoj terasi desne obale Drave, dvadesetak kilometara prije njezina utoka u Dunav. Na smještaj je utjecala povišena terasa zaštićena od poplave. U blizini se naime nalazi Kopački rit, vjerojatno najbolje očuvana te florom i faunom najbogatija europska močvara.

Prvo se osječko naselje razvilo na najzapadnijem gradskom području, na predjelu Retfale, poslije mađarsko-njemačkoga prigradskog naselja. Najstariji su Osječani pripadali tzv. starčevačkoj kulturi (VI.-V. tisućljeće pr. Krista). Poslije dolaze Kelti koji su svoju zemljanu i drvenu utvrdu izgradili na mjestu današnjega Donjeg grada. Nakon Kelta (1. st. pr. Krista) dolazi panonsko pleme Andizeta od kojih potječe ime Mursa. Rimljani su cijelu Panoniju zauzeli tijekom 1. st. i na istom mjestu osnovali vojnički logor. Prema spoznajama iz 18. st. (kada su rimski tragovi još bili vidljivi) to je naselje bilo uz Dravu istočno od dijela nazvanog Carinarnicom. Grad je bio povezan čvrstim cestama s Poetoviom (Ptujem) i Sirmiumom (Srijemska Mitrovica) te preko Drave s Aquincumom (Budimom) i drugim gradovima Gornje Panonije. Rimski je car Hadrijan 124. godine Mursi dodijelio status kolonije sa svim civilnim i municipalnim pravima. Privremeni su zidovi utvrđenja zamijenjeni jakim fortifikacijama, a preko Drave je izgrađen kameni most s velikim lukovima.

U Mursi i oko Murse vodile su se poslije mnoge bitke oko rimske krunice, a nerijetko su zapovjednici panonskih legija izvikivani za rimske careve. Mursa je potom poznato središte

OSIJEK FORTRESS CREATION AND DEVELOPMENT

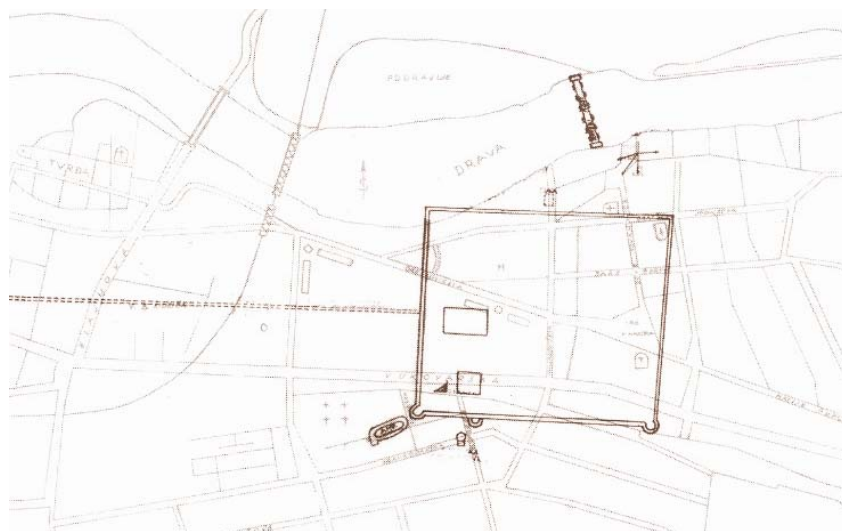
The town of Osijek, known as Mursa in Roman times, initially developed from an ancient Celtic settlement. This locality has always been known as the most favourable Drava river crossing, and it is hence quite understandable why the first Croatian settlers built their first fortification at the very spot occupied by the present-day Fortress. The early fortification was significantly extended in the Middle Ages. Later on, it became the strongest Turkish stronghold in Slavonia. The bridge across the Drava river and Baranja swamps to Darda, the longest bridge in the world at that time, was built along the walls of this fortification. The bridge was named after sultan Suleiman, and was used for 120 years as the principal military and commercial link between the East and the West. After liberation from Turks, the bridge was burned down and a new modern fortress was built in the place of the old Turkish stronghold. Many Baroque buildings were built within the walls of the Fortress. After the First World War the majority of its walls were destroyed. Buildings within the Fortress were severely damaged during the past war. They are now being renovated and attempts are made to convert the entire urban core into an university campus.

arijanizma, velike kršćanske hereze. Slijede brojni prodori germanskih plemena te Sarmata, Gota, Alana i Huna. Huni su se pod vodstvom slavnog Atile u 5. st. naselili u blizini, a 441. su osvojili, razorili i potpuno opustošili cijelu Panoniju, uključujući i Mursu. Vjerojatno je tada uništen i kameni most.

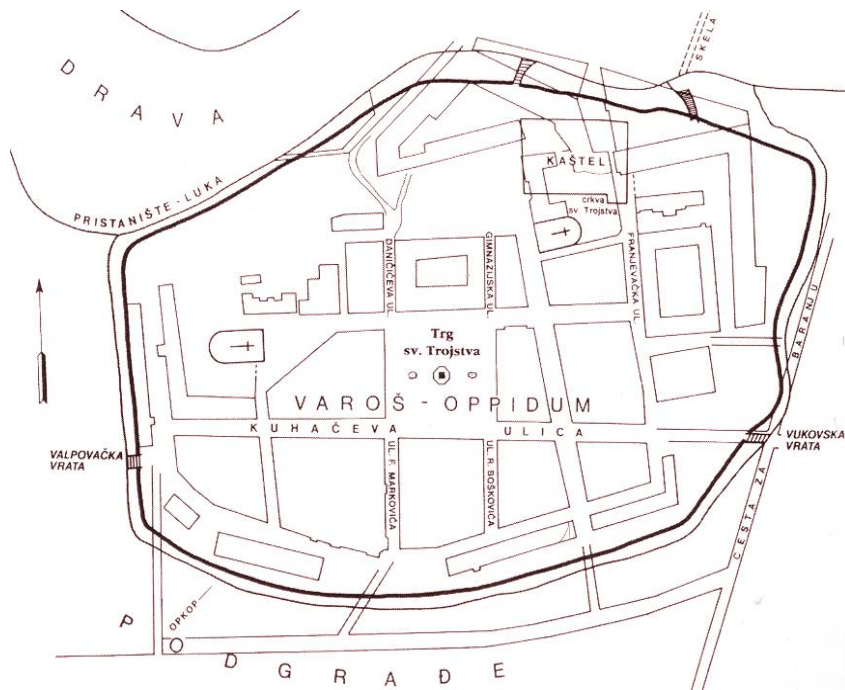
Potom su tu vladali Gepidi i Ostrogoti te Longobardi i Avari. Prva su slavenska plemena, avarski saveznici, stigla u okolicu Murse krajem 6.

st. Nakon sloma Prvoga avarskog kaganata (oko 640.) na taj su prostor došle i prve skupine Hrvata. Tada započinje novo razdoblje u osječkoj povijesti.

Pretpostavlja se da su Avari svoju utvrdu gradili istočno od rimskih ruševina, a Hrvati zapadno, na području današnje Tvrđe. Utvrdu sa zemljanim nasipom i opkopom izgradili su na povišenju u blizini staroga riječnog prijelaza. Nazvali su je Osijek, a ime je prema tumačenjima



Skica stare rimske utvrde (R. Fajdetić)



Skica srednjovjekovne utvrde

nastalo zbog odvojenog (odsječnog) položaja sigurnog od plavljenja ili prema riječnoj pličini (oseki), pogodnoj za prijelaz.

Utvrda je preživjela mnogobrojne sukobe s Francima, Bugarima i Mađarima, a vladari tog područja uglavnom su bili u sastavu jedinstvene konfederacije s hrvatskim vladarom. Prvi se put Osijek, u mađarskom obliku Ezek, u pisanim dokumentima spominje 1196. u ispravi hrvatsko-ugarskoga kralja Emerika. A tijekom povijesti ime se Osijeka pisalo na razne načine: Osich, Osch, Ebeck, Ezech, Osik, Oszek, Essech, Eszek, Osseck, Esseck, Esseck, Esseck i Osiek.

Naselje se uspješno razvijao pa je već sredinom 12. st. poznato trgovište i prijelaz preko Drave. U pisanim se dokumentima ipak rijetko spominje sve do 1332., a tada u vezi s ugarskom cistercitskom opatijom Cikador koja je u gradu ubirala prihode od skelarine i brodarine. Ista se ta opatija spominje 1351. kada je u sporu s velikaškom obitelji Korogy (Korog), budućim vlasnicima Osijeka. Korogy su svoje plemićko gnijezdo od 1290. imali u obližnjoj tvrđavi

Korođ (Korođvar). Oni su potjecali od njemačkoga plemićkog roda Gutkeled, a posebne su zasluge u hrvatsko-ugarskoj državi stekli za provale Mongola. Stoga su od Bele IV. dobili posjede u Vukovskoj i Požeškoj, a poslije i u Baranjskoj županiji. Filip

II. Korogy uspio je zaposjesti Osijek u koji se obitelj preselila 1351. Feudalni vladar bačkog Titela, kardinal Gillermus, prodao im je 1353. svoja prava na Osijek, a iste im je godine kralj Ludovik Anžuvinski dodijelio naslov "barones regni" i svrstao ih među najmoćnije velmože uključene u kraljevsko vijeće. S Korogyma se Osijek počinje snažno razvijati. Filip II. je izgradio obiteljski kaštel, a naselje okružio zidovima i opkopima. U gotskom je stilu preuređio postojeću crkvu Sv. Trojstva i pretovario je u obiteljsku grobnicu.

Potomci Filipa II. istakli su se u vojnim operacijama, a rod Krogyja je izumro 1472. nakon pogibije prunuka Gašpara u borbi s Turcima. Kralj je njihove posjede, uključujući i Osijek, darovao Ivanu Ungoru de Nadasdu i Nikoli Čporu Moslavačkom. Ipak nedugo potom Osijek je u vlasništvu budimskog samostana Blažene Djevice Marije, a zatim kralj Matija Korvin daruje Osijek velikom borcu protiv Turaka Petru Gerebu de Wingarthu. Ta je obitelj vladala gradom do 1516. kada je po-



Situacija Osijeka u tursko doba

novno u vlasništvu spomenutoga budimskog samostana.

Krajem 15. i u 16. st. Osijek se ne razlikuje mnogo od tadašnjih gradova u srednjoj Europi. Većina su građana obrtnici, a u gradu još žive službenici, gradsko plemstvo i bogatiji građani. Prema rekonstrukciji koju je izradio povjesničar Ive Mažuran znamo da se grad sastojao od citadele (kaštela), bedema i podgrađa. Kaštel je bio čvrsto zidan i s visokim kulama na uglovima, a u blizini je bila crkva Sv. Trojstva, čiji su temelji pronađeni oko sadašnje franjevačke crkve Sv. Križa. Postojala su Valpovačka i Vukovarska vrata prema Dravi koja su vodila do luke i skele. Uokolo zidina bio je opkop s pokretnim mostovima, a na jugu je bilo podgrađe.



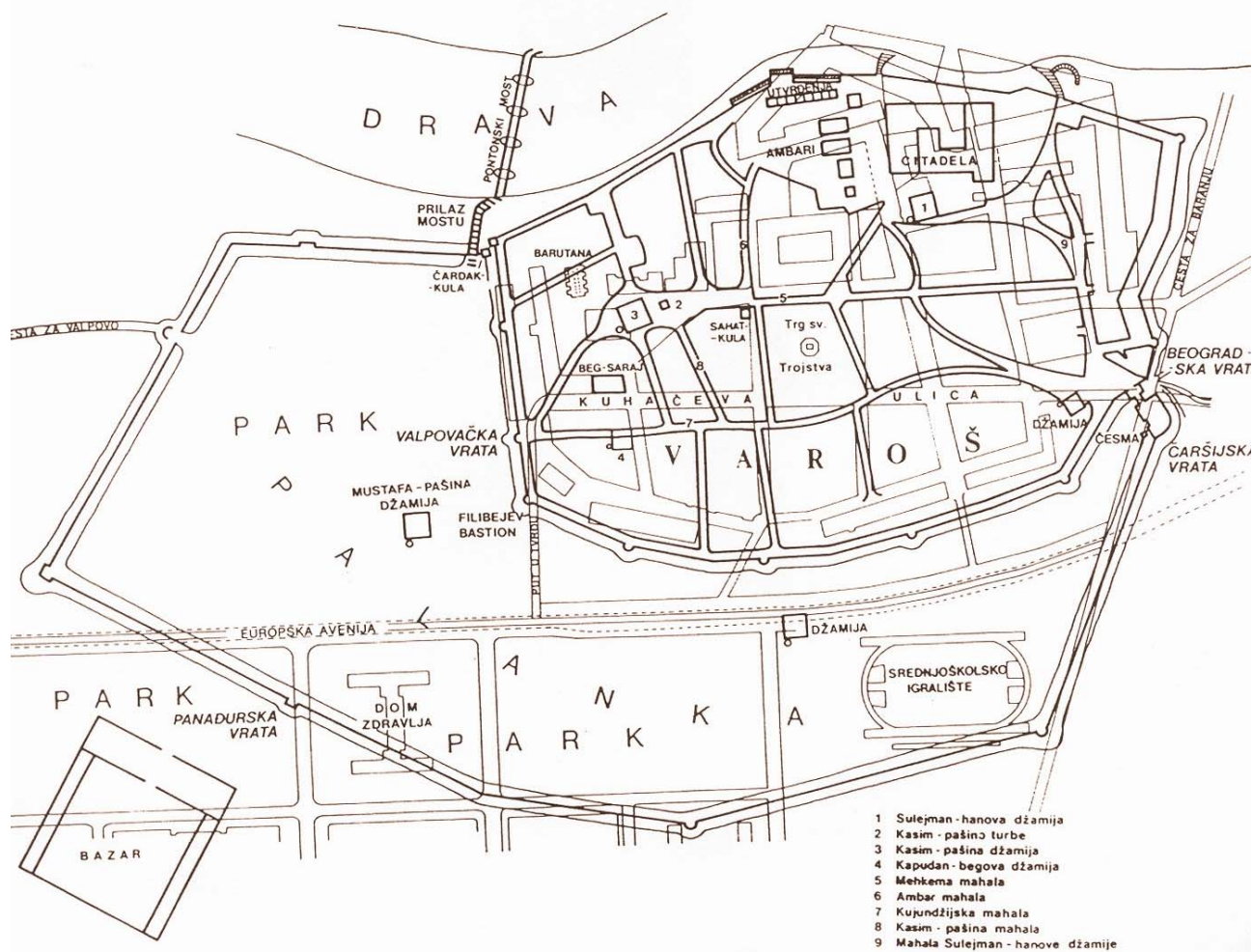
Sultan Sulejman II. Veličanstveni

Osijek je zbog dugotrajnih i čestih turskih provala u istočnu Slavoniju postao i važno vojničko uporište. Kada je sultan Sulejman II. Veličanstveni 1521. krenuo na Beograd,

okupila se u Osijeku velika vojska plemića i pučana pod vodstvom đakovačkog i bosanskog biskupa Mihovila Keserića. No bilo je kasno jer se beogradska tvrđava brzo predala. Slično je bilo i 1526. kada je kralj Ludovik II. zapovjedio ugarskom palatinu Stjepanu Bathoryju da vojskom zaposjedne Osijek kako bi turskoj vojsci zapriječio prijelaz u Ugarsku. No bilo je kasno jer je u međuvremenu zapovjednik osječke utvrde predao ključeve grada Mehmed-paši Jahjapašiću u Erdutu.

Osijek u tursko doba

Kada se Sultan Sulejman Veličanstveni vratio sa svoga prvog pohoda na Ugarsku, gdje je nanio strahoviti poraz ugarskoj vojsci kod Mohača,



Skica utvrde u tursko doba

naredio je da se prije popaljeni Osijek temeljito obnovi, utvrdi i naseli novim muslimanskim stanovništvom. Slavni je sultan očito shvatio veliku stratešku važnost tog grada. Za prvog je zapovjednika postavljen Kasim-paša koji je počeo graditi novo i snažno vojno uporište. Iako su gradske zidine bile sačuvane, temeljito su porušene te izgrađene nove i više, a produbljeni su i okolni opkopi. Obnovljen je i kaštel te opskrbljen topništvom i zalihama hrane. Uz grad je izgrađeno i posebno podgrađe (palanka) koje je utvrđeno palisadama. Tako je Osijek postao najtvrđe tursko uporište u istočnoj Slavoniji i jugozapadnoj Ugarskoj i iz njega će biti postupno osvajana Slavonija i Ugarska do Budima. Posadu je sačinjavalo gotovo 1000 azapa (lako tvrđavsko pješništvo) i laka konjica. Palanka je vrlo brzo proširena pa je Osijek postao dvostruko veći od svoga srednjovjekovnog prethodnika. Bio je sjedište kadiluka, nahije i kapetanije.

Izgled negdašnjega turskog Osijeka vrlo je slabo poznat, iako ima dosta crteža i opisa, a među njima i neizbježnog Evlije Čelebije. Rađene su i mnoge rekonstrukcije, a najpoznatije su one slavnoga osječkog povjesničara Josipa Bösendorfera (čije ime danas nosi jedna ulica u Tvrđi) i dugogodišnjega osječkog hidroinženjera Radoslava Franjetića, koje su osim na spisima i crtežima temeljene i na vlastitim istraživanjima. No nakon temeljitih izučavanja izvora, arheoloških istraživanja te novopronađenih crteža (u arhivu u Karlshruenu) sve je sumirao danas najbolji poznavatelj povijesti turskoga razdoblja u Slavoniji – Ive Mažuran. Osijek je bio podijeljen na tri međusobno povezane gradske jedinice – kaštel, varoš i palanku. Blizu dravske obale (između sadašnje Franjevačke i Fakultetske ulice te crkve Sv. Križa) stajao je kaštel kao gradska jezgra. Istočno, južno i zapadno prostirala se varoš koja je odgovarala današ-

njoj Tvrđi. Bila je utvrđena zidom, bastionima, opkopom i jarkom. Imala je dvojna vrata s pokretnim mostovima – Valpovačka i Vukovarska (ponekad nazvana Beogradska). Važnije su građevine bile Kasim-pašina džamija i dvor, sudnica i sahat-kula na početku Križanićeva trga te još jedna džamija nedaleko Vukovarskih vrata. Bilo je približno 300 kuća građenih od kamena, drveta i opeka. Varoš se dijelila na sedam mahala, a ulice su bile popločane kamenom kaldrmom.

Južno i jugozapadno od varoši smjestila se palanka koja je bila utvrđena bastionima, palisadama i opkopima. Zauzimala je prostor između današnje Tvrđe, ceste za Baranju, okolnih parkova i Ulice kralja Zvonimira. Pokraj zapadnog zida varoši dolazilo se iz palanke na poznati drveni most preko Drave. I palanka je imala dvojna vrata (Valpovačka i Panađurska) dok se na istoku ulazilo u varoš kroz Čaršijska vrata. Palanka je bila trgovačko i poslovno središte turskog Osijeka. Imala je šest trgovačkih hanova, jedan karavan-saraj te nekoliko prodavaonica i radionica, a vjerojatno i više od 2000 kuća građenih od drva ili prijesne opeke.

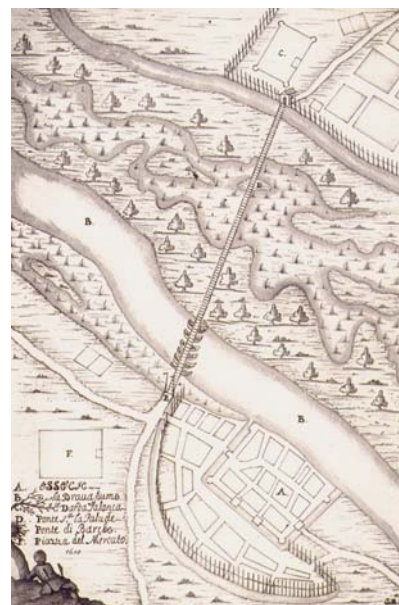
Važnije su građevine bile hamam i Kasim-pašina česma, zatim Mustafa-pašina džamija, medresa i mekteb, a lijevo o Panađurskih (sajmenih) vrata, na mjestu sadašnjeg Doma zdravlja, nalazilo se groblje. Bilo je i drugih javnih česma i džamija.

Izvan palanke, južno i jugozapadno od Panađurskih vrata (na dijelu Ulice kralja Zvonimira i Parka kralja Petra Krešimira IV.) bila je golema zgrada bazara. Istočno, južno i zapadno od bazara bilo je glasovito osječko sajmište. Zapadno od sajmišta bila je Bajram-babina grobnica, a istočno od palanke (današnji Vijenac Ivana Meštrovića) još jedno groblje.

Gradnja slavnog Sulejmanova mosta

Sulejman II. Veličanstveni ili Veliki, kojega Turci nazivaju i Kanuni (Zakonodavac), živio je od 1494. do 1566., a vladao od 1520. Pod njegovim je vodstvom Osmansko Carstvo dostiglo svoj vrhunac i najveće teritorijalno proširenje. Osvojio je otok Rodos i Beograd te hametice porazio vojsku Ludovika II. u Mohačkoj bitci. Svojoj je carevini pridodao velike dijelove sjeverne Afrike i cijelu Transilvaniju. Država mu se prostirala od prilaza Beča do Bagdada i od Budima do Alžira. Iako je tri puta pokušavao, Beč ipak nije uspio osvojiti. Slavili su ga kao dobrog i pravednog vladara te graditelja mnoštva mostova, džamija i biblioteka. Okupljao je najveće umjetnike svoga doba, a Carigrad je pretvorio u svjetsku prijestolnicu. Bio je obrazovan i s istančanim osjećajem za umjetnost i književnost. Malo je poznato da je u stankama između osvajačkih pohoda pisao i pjesme (pod pseudonimom Muhibi) koje se svrstavaju među najljepše u islamskoj književnosti.

Sulejman II. i Osijek neraskidivo su povezani, ponajprije preko slavnog mosta, neosporno do naših dana naj-



Skica Sulejmanova mosta kod Osijeka

dužega mosta na svijetu i s duljinom od 8 km jednog od najdužih mostova ikad izgrađenih. Most su nazivali 8. svjetskim čudom i bio je najveća i najpoznatija građevina u tadašnjoj Europi. Zvali su ga "slavni most kod Osijeka" i zauvijek je povezo grad na Dravi sa slavnim turskim sultanom. Sulejman je prvi put bio u Osijeku 1526. uoči Mohačke bitke kada ga je potpuno poharao. Tada je preko Drave za pet dana izgrađen pontonski drveni most, dug 215 m i širok 5 m koji je potom porušen.

Pri povratku je Sulejman ponovno prošao kroz Osijek i zapovjedio njegovu obnovu jer je očito uočio njegovu veliku stratešku vrijednost. Ponovno je kroz Osijek prolazio 1529. u velikom pohodu prema Beču. I tada je izgrađen i porušen pontonski most. Nakon sloma opsade Sulejman se s vojskom vratio preko Osijeka.

U novom pohodu prema Beču 1532. kroz Osijek je prošlo 140.000 vojnika i 120 topova, a pontonski je most opet podignut. Na povratku s neuspjelog pohoda, koji je zaustavljen junačkom obranom Kiszega pod komandom Nikole Jurišića, sultan se s vojskom u dva smjera kroz Slavoniju vraćao prema Beogradu i nije bio u Osijeku. Valja dodati da je u pohodu smrtno stradao osječki dizdar Kasim-paša.

Sulejman je još jednom 1543. prošao kroz Osijek u velikom i uspješnom pohodu na Budim. No tada je turska inženjerija unaprijed izgradila i potom demontirala most.

U međuvremenu je bilo pokušaja oslobođenja Osijeka. Na čelu je carske vojske bio Ivan Katzianer, a to je 1537. završilo teškim i sramnim porazom kod Gorjana. Kako je Osijek uvijek bio u blizini bojišnice, 1563. je dodatno utvrđen jakim bastionima s topovima. Osječke je Turke posebno zabrinuo iznenadni udar Petra Erdödyja iste te godine na Slatinu te poraz što ga je nešto prije Nikola Šubić Zrinski nanio Arslan-begu Jahja-

pašiću na Dravi. Vjerojatno se zato već vremenom Sulejman odlučio još jednom krenuti prema Beču.

Turci su već u proljeće 1566. pristupili dotad najopsežnijim priprema za veliki vojni pohod. Tisuće turskih vojnika i kršćanske raje radilo je na dovoženju ratnog materijala i opreme za gradnju dotad najvećega mosta. Carigradski je vojni stožer bio odlučio da ga nakon prelaska ne ruši, već da ga sačuva za nove vojne. Zato je zamišljen kao građevina koju će s jedne strane braniti osječka, a s druge strane novoizgrađena utvrda u Dardi. Zamišljen je kao pontonski most na usidrenim lađama preko Drave i s prilaznim mostovima na obje strane s hrastovim daskama na hrastovim stupovima. Radilo se zapravo o vijaduktu ili svojevrsnoj drvenoj cesti između Osijeka i Darde. Govori se da se most navodno gradio tek dva tjedna, a gradilo ga je čak 25.000 ljudi. I za današnje pojmove zadivljuju iskazano graditeljsko umijeće, a još više vještina, znanje i organizacijske sposobnosti voditelja građenja, zapovjednika pečušskog i požeškog sandžaka – Hamze-bega i Nesuh-bega. Navodno im je sultan unaprijed poslao zlatom obrubljenu vrpču za slučaj da pothvat ne uspije. Hamza-beg je vodio radove na baranjskoj, a Nesuh-beg na osječkoj strani. Pri gradnji mosta sudjelovao je i najveći svjetski graditelj Mimar Kodža Sinan.

O slavnom Sulejmanovu mostu, koji je 120 godina bio glavna vojna ali i trgovačka prometna arterija između Istoka i Zapada, zna se i mnogo i malo. Točnije rečeno mnogo je napisano i narisano, ali je veći dio nastao prema sjećanju. Tako je na mnogim crtežima most prikazan krivudavo, iako je pouzdano bio ravan, a nepoznate su bile njegova duljina (varijacije su bile i do 4 km), širina i trasa. Utvrđivanjem su se bavili mnogi, a zabunama je pridonijelo i ponešto izmijenjeno dravsko korito. Kao ilustracija može poslužiti da je prije nekoliko godina, kada je Drava bila

izrazito niska, objavljeno kako su u rijeci uočeni njegovi stupovi, iako se rijeka uvijek premošćivala pontonskim mostovima.

Za podatke o slavnom Sulejmanovu mostu ponovno ćemo se koristiti spoznajama Ive Mažurana. I on tvrdi da je most bio pravocrtan, zapravo da je na baranjskoj strani bio lagano zakrivljen. Bio je izgrađen od debelih dasaka na hrastovim stupovima. Radilo se zapravo o tri međusobno odvojena mosta koji su tvorili jedinstvenu prometnu cjelinu. Prvi je dio činila prilazna rampa na stupovima od Osijeka do nasipa s kraćim putem na obali Drave. Dolazilo se do stražarnica i mosta na lađama koji je Dravu prelazio pravocrtno. Posve je prostorno odvojen bio i treći, najveći dio na baranjskoj strani. Most je bio dug približno 8 km (Čelebija tvrdi dva sata hoda). Bio je širok 6 m, a na pontonskom dijelu vjerojatno ne više od 4 m. S obje strane imao drvenu ogradu, a na određenim su udaljenostima stajale stražarnice s čuvarima pokraj kojih su bile stube radi lakšeg održavanja. Most preko rijeke počinjao je na negdašnjem nogometnom igralištu, a izlazio je na baranjskoj strani, 650 m uzvodno od sadašnjeg nakon rata obnovljenog mosta, odnosno na zapadnom dijelu današnjeg kupališta. Potom je išao prema sjeverozapadu do stražarnica i ulaznih vrata pokraj sadašnjeg puta. Most je potom išao preko istočnog ruba prigradskog naselja Tvrđavice i nastavljao sve do Darde. Bio je najvećim dijelom podignut iznad suhog tla, osim na mjestima gdje je prelazio preko dubljih bara i rukavaca stare Drave.

Turci su s održavanjem te goleme građevine imali mnogo problema. Trebalo ga je čuvati te nadzirati njegove putnike i namjernike. Moralo se stalno nešto popravljati i zamjenjivati. Ta je obveza bila nametnuta raji u mnogim bližim i daljim selima iz okolice Osijeka. Zna se da su seljaci iz Retfale morali osigurati i stalnu stražu.

Paljenje mosta i oslobođenje Osijeka

Most je posebno proslavio Nikolu VII. Zrinskog, hrvatskog bana i poslije začetnika Zrinsko-frankopanske urote koju nije doživio jer je stradao u lovu. Bio je inače začetnik velikoga austro-turskog rata zbog utvrde Novi Zrin nasuprot Kaniži. Sultan je bio naredio velikom veziru Fazil Ahmed-paši Kipriliju da sruši utvrdu i golema je vojska krenula preko osječkog mosta. No Zrinski je dio vojske hametice potukao. Turska je vojska pod nesigurnom komandom bila prisiljena na uzmak jer je bila započela rana zima. Zrinski je znao da će njegovi protivnici sljedeće godine biti još jači, stoga ih je odlučio pre-



Prikaz paljenja Sulejmanova mosta od strane Nikole Zrinskog

duhitriti i početkom 1664. poduzeo je znameniti zimski pohod. Iznenadnim su prepadom zauzete neke turske utvrde u južnoj Ugarskoj, a Zrinski je s konjicom zauzeo Dardu. Goneći Turke stigao je do osječke palanke koju je zapalio. No bez topova nije mogao zauzeti grad, ali je pri povratku zapalio i znatno oštetio most.

Prepad na Osijek i paljenje mosta zadivilo je svijet. Nikolu Zrinskog i

njegov smjeli vojnički pothvat slavile su mnoge prigodne knjige, pjesme i letci.

U znak priznanja španjolski je kralj Filip IV. Zrinskom dodijelio red "viteza zlatnog runa", njemački su ga vitezovi nazvali svojim "bratom", a francuski kralj Louis XIV. imenovao ga je svojim "pairom", darovao mu 10.000 talira te poklonio znamenitu tapiseriju *Zrinska vojna* koju je osobno izradio majstor Gobelin. Narod je toga hrvatskog junaka prozvao Sken-derbegom. Na Sveučilištu u Würzburgu postavljena je posebna ploča u kojoj je Zrinski prozvan Samsonom, a u znak zahvalnosti u Grazu je podignut Marijin kip u čiji je postament na latinskom uklesan sljedeći natpis:

naškodilo budući da su zapaljene dijelove vrlo brzo popravili ili zamijenili novoizgrađenim dijelovima. Inače to nije bilo prvo paljenje slavnog mosta. Znatno ga je prije (1599.) bio na nekim mjestima zapalio Luka Senčević sa 500 hajduka, koji je spalio i palanku te u varoši posjekao mnoge Turke. Čak je i osječkog dizdara bio nabio na kolac. No njegov je pothvat imao neusporedivo manji publicitet.

Bijesni su Turci brzo popravili most te su već u svibnju iste godine krenuli prema Novom Zrinu koji su potom zauzeli i zapalili. Poslije je veliki vezir Ahmet Kiprili krenuo i prema Beču. No kod Mogersdorf-Sankt-Gotharda u Gradišću sačekao ga je carski vojskovođa Raimondo Montecucoli i strahovito porazio. Rat je završio mirom u Vasvaru čiji su nepovoljni uvjeti potaknuli urotu protiv Leopolda I. te poslije stradanje Petra Zrinskog i Frana Krste Frankopana 1671. u Wiener Neustadtu.

Mir je potrajao čak 18 godina. No turski vezir Kara Mustafa-paša, iako bez vojnog iskustva, bio je uvjeren da je došao trenutak da se Austrijskom Carstvu zada konačan udarac, posebno stoga što mu je sa zapada sve veće prijetnje zadavao francuski kralj Louis XIV. Uspio je nagovoriti sultana na najveći vojni pohod u turskoj povijesti.

Opet je Osijek i njegov most te 1683. bio glavno mjesto za okupljanje i u njemu je turski zapovjednik izvršio smotru. Preko mosta je danima prolazilo 150.000 vojnika i 300 topova te nekoliko tisuća zaprežnih kola s hranom, šatorima i drugim ratnim materijalom.

Ono što se poslije dogodilo svima je poznato. Beč je obranjen zahvaljujući pristigloj vojsci poljskog kralja Jana Sobjeskog. Turci su u neredu bježali prema Osijeku i to je bio početak konačnog oslobođenja Ugarske i Slavonije. Već je 1684. general Jacob Leslie (podrijetlom Irac) s voj-

skom u kojoj su bile hrvatske banske čete pod zapovjedništvom grofa Ivana Draškovića oslobodio Viroviticu, a nedugo potom i Slatinu. Oslobođena je zatim i cijela gornja Slavonija, a i narod se digao na ustanak.

Leslie je 1685. zauzeo tursku palanku u Osijeku i dijelom zapalio most. Konačno ga je i u cijelosti 1686. zapalio Ludwig Badenski. Gorio je dva dana i dvije noći 3. i 4. listopada. Tada je posve uništen i nikad više nije obnovljen. Konačno je i tursku utvrdu u Osijeku zauzeo Hans Dune-wald godinu dana poslije, nakon što je kod Harkanya u Mađarskoj Ludwig Badenski strahovito porazio tursku vojsku. Zapravo su vojnici opsjedali Valpovo, a buka topova toliko je preplašila osječke Turke da su ga u paničnom strahu napustili. Vojska je ušla u potpuno prazan grad i Tvrđa je konačno oslobođena u petak 26. rujna 1687. u 11 sati. Zato dandanas u spomen svaki petak u to vrijeme zvone sva osječka zvona. Oslobođenje Osijeka izazvalo je u carskom Beču veliko slavlje, posebno što je zauzimanje tvrde turske utvrde bila osnova za daljnje oslobođenje južne Ugarske, Slavonije i Srijema.

To ipak nije bio kraj borbi za Osijek. Turska je vojska pod komandom bosanskog begler-bega Husein-paše opsjedala 1690. njegovu utvrdu. No vještom i smjelom ratnom varkom komandanta obrane Charlesa de Croya (prebacio je dio vojnika na drugu obalu Drave da bi pucanjem i bukom stvorili privid dolaska novih carskih trupa) Osijek je obranjen i Turci više nikada nisu došli do Osijeka.

Izgradnja nove Tvrde

Odmah nakon oslobođenja počeli su se raditi planovi za novo utvrđenje. Prvi je projekt modernizacije već 1687. izradio graditelj Megrini koji je na istočnom dijelu naselja predvidio izgradnju tzv. roga (hornwerk). Ipak se pokušavalo zadržati vanjski dio naselja s bastionima i trokutastim istakama, ali će obrisi turske palanke

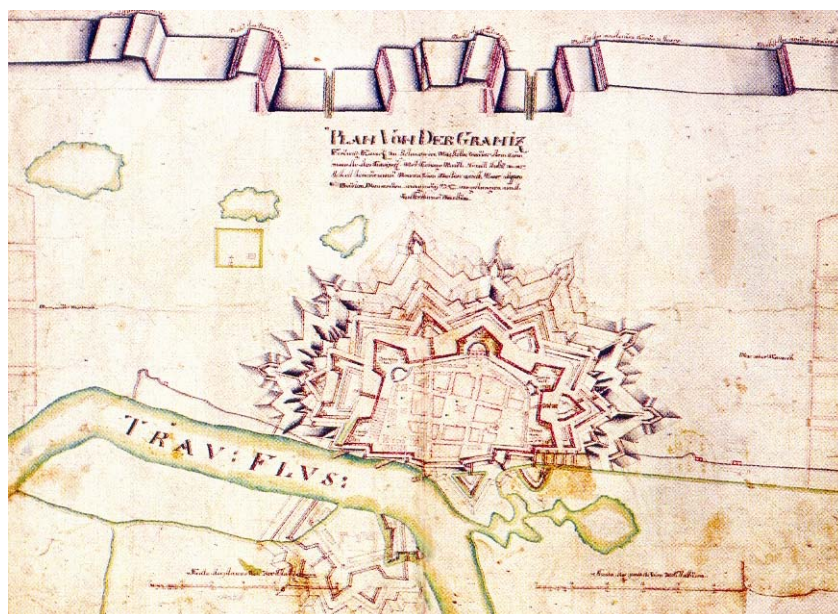
brzo nestati proširivanjem obrambenog pojasa.

Već 1890. graditelj M. Kaisersfeld prikazuje postojeće stanje, a sljedeće izrađuje projekt suvremene tvrđave. Zadržani su turski bedemi, ali i dodana dva polubastiona na južnoj strani, a zamišljena je i manja utvrda na drugoj strani rijeke kojoj je namijenjena uloga mostobrana novog mosta.

Odmah su izvedeni bastioni na turskoj utvrđi, ali i dva velika ravelina. Izgrađen je i most, ali bez mostobrana. Bastioni su se obzidavali i opek-om. Nakon zatišja 1699. formirana je glasija sa skrivenim putem, a početkom 18. st. podignuta je razmjerno velika kvadratna utvrda s polubas-

Glavni su radovi na tvrđavi napravljeni između 1712. i 1722. iako su se nastavljali sve do šezdesetih godina 18. st. Tvrđava je pretvorena u nizinsku nizozemsku utvrdu, a radove je obavljao inženjerski pukovnik Maksimilijan Eugen grof d' Gousseau. Zna se da su 1721. ispred bastiona, a potom i ispred ravelina, načinjene kontragarde, koje su poslije na spojevima proširene linetama. Oko svega su bile uspostavljene dvije usporedne glasije sa sedam fleša.

Time je produbljen tvrđavni sustav, a tri su usporedna šanca napunjena vodom. Sve je bilo nadstvođeno hodnicima. Postupno su uređeni i kaponiri povezani s tvrđavom ili među-



Prva skica za obnovu utvrde nakon oslobođenja od Turaka

tionima na uglovima i šancem na drugoj obali Drave. Bastioni su u rogu vjerojatno prošireni 1711. i tada su dobili konačne dimenzije. Već je sljedeće godine projektiran novi dio utvrde na lijevoj obali, na čijem je istočnom dijelu zamišljena tzv. kruna (kronenwerk) s jednim bastionom, dva polubastiona i dva ravelina. U sjeverozapadnom dijelu glavne tvrđave bila je podignuta neka vrsta redute, a pred rogom je napravljen manji ravelin.

sobno s ravelinima, kontragardama i linetama. Do 1721. bila je dijelom podignuta kruna na drugoj obali, a cjelovita je postala sredinom stoljeća. Nije služila kao mostobran jer je most bio istočnije, a on je znatno poslije (1849.) dobio manju utvrdu. Kruna je imala središnji bastion s kazamatima.

U nove je zidine ugrađen cijeli plašt turske tvrđave. Tvrđa je imala ukupno 7 bastiona (Sv. Karla, Sv. Inocen-



Plan uređenja Tvrde iz 1712.

cija, Sv. Leopolda, Sv. Josipa, Sv. Terezije, Sv. Elizabete i Sv. Euzebija) smještenih od istoka prema zapadu oko gradske jezgre, tvrđavskog roga, zaštitnog zida i jarka, a zaštitne su utvrde s vanjske strane bile opasane glasijama.

Najprije su izgrađeni bastioni na istočnoj, južnoj i zapadnoj strani, a potom i dvojica nova tvrđavska vrata – Vodena vrata prema rijeci i Nova vrata koja su vodila u smjeru budu-

ćega novog grada. Potom su izgrađena i treća vrata – Valpovačka vrata kroz koja se izlazilo u Gornji grad. Konačno su 1783. na zahtjev cara Josipa II. probijena i nova Carska vrata kroz koja se iz Tvrđe izlazilo na novoizgrađeni most preko Drave i cesti (Jozefinskoj) prema Bilju. Tako je tvrđava dobila svoj konačan izgled.

Unutrašnjim su uređenjem Tvrđe dominirale dvije najvažnije prometnice,



Jedini sačuvani ostaci utvrda iz turskih vremena (Filbejev bastion)

poznate u starim rimskim urbanim jezgrama – Cardo (današnja Franjevačka ulica) i Decumanus (današnja Kuhačeva). Izgled je u prvoj polovici 18. st. značajno promijenjen. Izgrađene su vojne zgrade, crkve, samostani i građanske kuće u baroknom stilu. Na toranj glavne straže postavljen je sat, a uvedena je i ulična petrolejska rasvjeta. Gimnazija je otvorena 1729., tiskara i njemačko kazalište 1735., a izgrađeni su javni vodovod i kanalizacija.

Gotovo je nemoguće nabrojiti sve vrijedne kuće u tom središnjem i najljepšem dijelu Osijeka. Treba svakako istaknuti prvu vojničku bolnicu smještenu u bivšoj Kasim-pašinoj



Sačuvani vodotoranj iz obrambenih bedema

medresi (danas Prehrambeno-tehnološki fakultet), zgradu bivšega časničkog prenoćišta (sada HAZU), bivšu Donati vojarnu (II. gimnazija), preuređenu Kasim-pašinu džamiju (župna crkva Sv. Mihaela), zgradu Prve isusovačke gimnazije (Dom tehnike), đачki konvikt J. J. Strossmayera (glazbena škola Frane Kuhača), komandu garnizona (Poglavarstvo grada), zgradu vojnog zapovjedništva (rektorat Sveučilišta), zgradu gradskog magistrata (Muzej Slavonije), opskrbeničku vojarnu (Klasična isusovačka gimnazija), zgradu konjaničke vojarne (Državni arhiv) te fra-



Pogled na vodena vrata

njevačku crkvu Uzvišenja sv. Križa (na temeljima minareta) i zgrade staroga i novoga franjevačkog samostana. Glavnim trgom u Tvrđi dominira zavjetni stup Sv. Trojstva (s kipovima Sv. Sebastijana, Sv. Roka, Sv. Rozalije i Sv. Katarine) koji je kao zavjetni spomenik protiv kuge 1728. podigla udovica u kugi preminulog generala Maksimilijana Petraša.

Tijekom vremena vojno je značenje Tvrđe smanjeno, posebno nakon 1783. i preseljenja vrhovnog zapovjedništva za Slavoniju i Srijem u Petrovaradin. U 18. i 19. stoljeću Tvrđa je multietnička sredina naseljena Hrvatima i doseljenicima iz Štajerske, Kranjske, Bavarske, Moravske, Italije, Francuske i Bugarske. Doseljednici su učili hrvatski (iako je latinski još bio službeni jezik), ali su se u Tvrđi mogli čuti i njemački, talijanski, francuski ili novogrčki. Tvrđa je zaista u Osijeku bila prava multietnička sredina.

Ono što se poslije dogodilo svakako nije za pohvalu, posebno zbog želja Osječana da Tvrđu zaštite kao UNESCO-ovu svjetsku baštinu. Suvremenici su tvrdili da tvrđavske zidine ometaju gospodarski i prometni razvitak grada. Stoga su stanovnici Tvrđe već 1869. tražili od Hrvat-

skog sabora dopuštenje za njihovo rušenje. No to je prema jednoj uredbi osporio car Franjo Josip I. Kada je propala Austro-Ugarska Monarhija i prestali vrjediti njezini zakoni, stanovnici su Tvrđe obnovili svoj zahtjev. Gradsko je poglavarstvo 1923. to odobrilo. Najprije su uklonjene glasilje, podzidi, spojni bedemi, kontragarde i ravelini. Izgradnja elektrane i uvođenje električnog tramvaja ubrzalo je radove pa je do 1926. obrambeni dio tvrđave do temelja porušen. Nestala su troja vrata i cjelokupni obrambeni plašt s istočne, južne i zapadne strane. Od negdašnjega golemoga zidnog oplošja ostali su samo dijelovi prvoga i sedmoga (Sv. Karla i Sv. Eugenija) bastiona uz dravsku obalu, a između njih sačuvani su vodotoranj i Vodena vrata.

Ostale utvrde

Htjeli smo predstaviti i druge utvrde uz Dravu u istočnoj Slavoniji, međutim odmah smo ustanovili da ih i nema. Jedina je prava utvrda u Valpovu, no nju smo svojedobno predstavili u prikazu slavonskih dvoraca iz knjige M. Obada Šćitarocija i B. Bojanić Obad Šćitaroci: *Dvorci i perivoji u Slavoniji* (Građevinar 53

(2001) 3). Utvrda je u Valpovu inače izgrađena na ušću Karašice u Vučicu, a izgradili su je čuveni Morovići, nakon što su posjedom vladali Solyagi i Dragffy de Beltek. Bio je to pravi vodeni kaštel (wasserburg), baš kao i svi Morovićevevi kašteli. To je bila trokutasta utvrda s okruglom kulom na tri kata na zapadnoj strani i s ulazom na istočnoj.

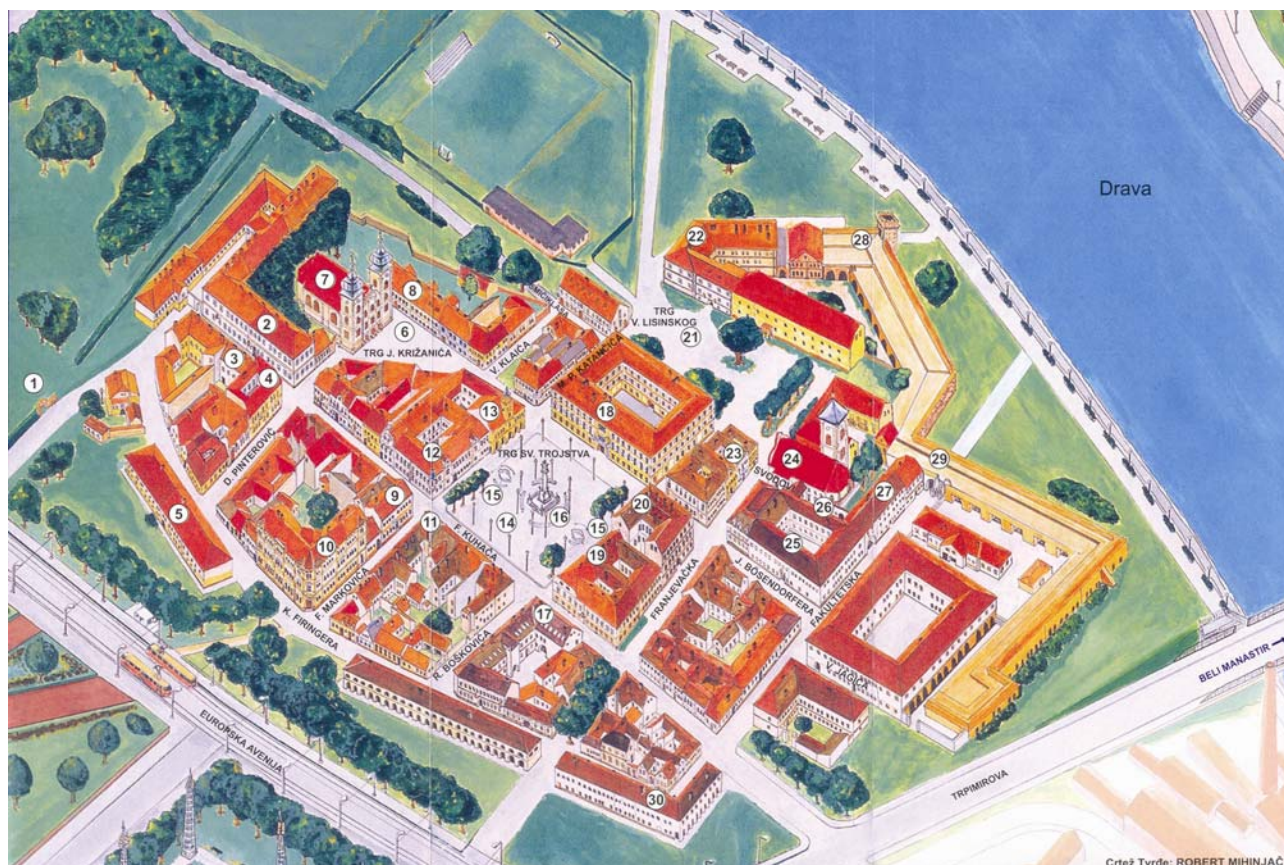
Utvrdom su neko vrijeme vladali Gorjanski, potom ban Matija i posljednji Morović. Potom ga naizmjenično posjeduju Perenyi i Gerebi, da bi zatim bio u turskim rukama. Zauzeo ga je Murat-beg Tardić, poznat i po tome što je smaknuo kliškog junaka Petra Križića. Valpovo je oslobođeno istodobno s Osijekom, a 1721. njegovi su vlasnici grofovi Hillebrand-Prandau izgradili novi i lijepi dvorac uklopivši ga u dijelove stare utvrde.

Na baranjskoj strani zaista nema nikakvih utvrda, osim u ovom napisu često spominjane turske Darde, koja je odmah napuštena i uništena. Uostalom ionako je bila u funkciji spaljenoga mosta. U Dardi su u 18. st. (možda i početkom 19.) članovi ugledne ugarske plemićke obitelji Esterházy (možda ban Franjo Esterházy ili Ivan Kazimir Esterházy) izgradili dvorac koji su 1842. prodali knezovima Schaumburg-Lippe. Vjeruje se da je taj dvorac točno na mjestu gdje je završavao slavni most.

U Baranji postoji i dvorac princa Eugena Savojskog u Bilju, građen u prvoj polovici 18. st. Taj dvorac ima fortifikacijska obilježja i opkope, što je neobično za vrijeme u kojem je građen. Međutim to opravdavaju blizina granice i vojskovođa kao njezin vlasnik. No i taj smo dvorac predstavili u spomenutoj knjizi o slavonskim dvorcima (4/2000.).

Zaključne napomene

Ostaje dakle da se još koja riječ kaže o znamenitoj osječkoj Tvrđi. Ona je i u Domovinskom ratu pretrpjela



Crtež sadašnjeg izgleda Tvrđe (1. ostaci turskih zidina, 7. crkva S. Mihaela, 14. Trf Sv. Trojstva, 18. Rekotrat Sveučilišta ...)

velika oštećenja i zadovoljstvo je utvrditi da su mnoga krovista popravljena i mnoga pročelja uređena. No ako se nastavi dosadašnjim tempom to će zaista dugo potrajati. Lijepo je i vidjeti da je posjećuju mnogi turisti i učeničke ekskurzije te da mnogi slikari (vjerojatno amateri) pokušavaju na platno prenijeti neke njezine vizure.

Dojam je da Tvrđi uz novac nedostaje i razrađena koncepcija. Ako se želi napraviti sveučilišni kampus, tada ponajprije treba iseliti gradsku upravu jer sveučilišni prostori moraju imati određenu autonomiju. Valja zadržati samo kulturne i postojeće vjerske sadržaje te sve ustanove koje su u funkciji obrazovanja. Sve ono što ima neke naznake gospodarske djelatnosti (osim manjih prodavaonica, kafića i restorana) trebalo bi iseliti iz Tvrđe, baš kao i sve stanove. Također bi iz Tvrđe trebalo potpuno izbaciti bilo kakav automobils-

ki promet i pretvoriti je u pravu pješачku zonu. Za eventualne bi se posjetitelje i korisnike mogla urediti i podzemna garaža, čak i ispod Tvrđe. Tek bi tada ova prelijepa urbana cjelina možda dobila mogućnost da se uvrsti u svjetsku kulturnu baštinu i na neki bi način bila ublažena bezumna odluka od prije osamdesetak godina o rušenju utvrda. No nije poznato kako bi se takve intervencije financirale, posebno u gradu čija je gospodarska situacija vrlo teška jer novca nema dovoljno ni za običnu obnovu i uređivanje. Ipak kada bi se Tvrđa ipak pretvorila u sveučilišni kampus, bio bi to jedan od najljepših sveučilišnih središta u ovom dijelu Europe.

Na kraju valja još nešto dodati i za negdašnje 8. svjetsko čudo i najpoznatiju ikad izgrađenu osječku građevinu. Rijetko bi koji Osječanin znao pokazati gdje je stajao slavni Sulejmanov most, gdje je počinjao i

gdje je završavao. Za to nigdje nema nikakvih obilježja, iako bi turistima bilo izuzetno zanimljivo. Možda je to obveza i naših mostograditelja koji bi nekako trebali istaknuti činjenicu da je na našim prostorima nekada postojao najveći i najslavniji most na svijetu. Šteta je što prelijepi pješачki most nije građen na njegovu mjestu. Doduše kada je građen, mnogi su držali da je njegov pontonski dio bio upravo tu ili nešto uzvodnije.

Ipak nebriga o negdašnjem mostu pomalo i rastužuje. Dok drugi u svojim turističkim i promidžbenim materijalima obično pretjeruju, mi kao da ono što imamo ili što smo imali umanjujemo. Kako drukčije objasniti činjenicu da su mnogi autori za ukupnu dužinu mosta navodili 4 ili 5 km kada je i zračna udaljenost između Darde i Osijeka znatno veća.

Branko Nadilo